

Anna STAFECKA

LEKSĒMAS *ēna* UN *pakrēslis* LATVIEŠU IZLOKSNĒS

Latviešu literārajā valodā vispārlietojamais vārds *ēna* ir bez nozīmes šķīruma – tas apzīmē no pretējās puses apgaismota cilvēka vai citas dzīvas būtnes tumšāku atspīdumu uz gaišāka fona, kā arī vietu, kur kāds šķērslis neļauj krist gaismas stariem (LLVV II 499–500).

Latviešu valodas izloksnēs pēc Latviešu valodas dialektu atlanta materiāliem¹ semantiski nediferencēts vārda *ēna* lietojums kompakti sastopams galvenokārt Kurzemē un Zemgales rietumu un centrālajā daļā, piemēram, *tig pa ēn soûc*² Spārē, *ēn i n^o kuôk u n^o cilêk* Kuldīgā, *ka saûle spîdês ju m̃s pretim̃, aîz muguras ēna bûs, viēna l̃ga, kas tas ir – kuôks vai cilvêks* Dobelē, *ēna ir cilvêka m̃ u ñ kuôkam* Bārtā, *cilvêkam ar̃ ir ēna, tâda pati kuôkam* Sakā, *kuôks un cilvêks jau abi m̃et ēnu* Kalnciemā, *ka spîd saûle, ta kuôkiem̃ un cilvêkiem̃ ir ēn^a* Daugmalē.

Šāds lietojums konstatēts arī daļā Vidzemes izlokšņu, dažkārt ar norādi, ka to lieto jaunākās paaudzes runātāji, piemēram, *ēna i kuôkam un cilvêkam* Stopiņos, *liēlam kuôkam liēla ēna, tâpat cilvêkam* Vecatē, *ēna – viēnalga, vâi cilvêkam vâi kuôkam* Skujenē, *jaûnâkie vairâk sak^a – ēna* Sēļos, *ēna – saka tagad* Drustos, Vīlzēnos, *tagad biežâk saka – ēna* Kūdumā.

Plašākā un visai kompaktā areālā leksēmai *ēna* ir nozīme „no pretējas puses apgaismota cilvēka vai citas dzīvas būtnes respektīvi, kustīgs atspīdums uz gaišāka fona“ (sk. 1. karti!). Šī diferencētā nozīme radniecīga vārda *ēna* senākajām nozīmēm, kas reģistrētas izloksnēs. Tā K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā vārds *ēna* reģistrēts gan ar nozīmi „der Schatten“, gan arī „das Schattenbild, das Gespenst“ (ME I 574).

Sieviešu dzimtes forma *ēna* ar pēdējo nozīmi dota bez vietas norādes, bet vīriešu dzimtes forma *ēns* reģistrēta no Burtniekiem un Valmieras. Latviešu pasaku un teiku publicējumos vārds *ēns* ar nozīmi „spoks, rēgs“ atrodams vēl no Smiltenes: *nu jau ēnc a bîš pazudis un vais nedzinies pakaļ* (LPT XIV 367) un Cirgaļiem: *nu kas ta tur cits nu bî, kâ ēni vie braukāja* (turpat). Mūsdienu izlokšņu vākumos šī nozīme pagaidām nav konstatēta.

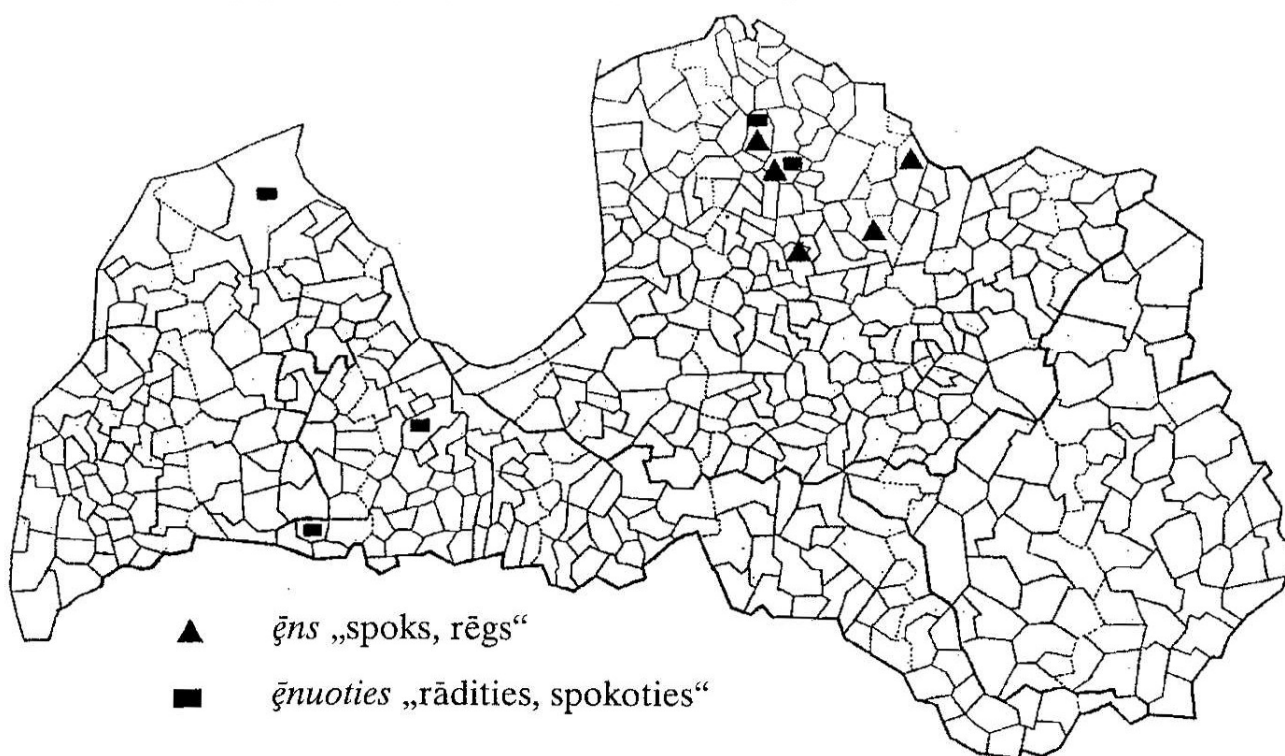
¹ Raksta pamatā Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli: 389. (koka) *pakrēslis, paēna ...*; 390. (cilvēka) *ēna, pakrēslis ...*

² Izlokšņu piemēros intonāciju sakritums nav rādīts.

1. karte. Vārda *ēna* semantika latviešu valodas izloksnēs.

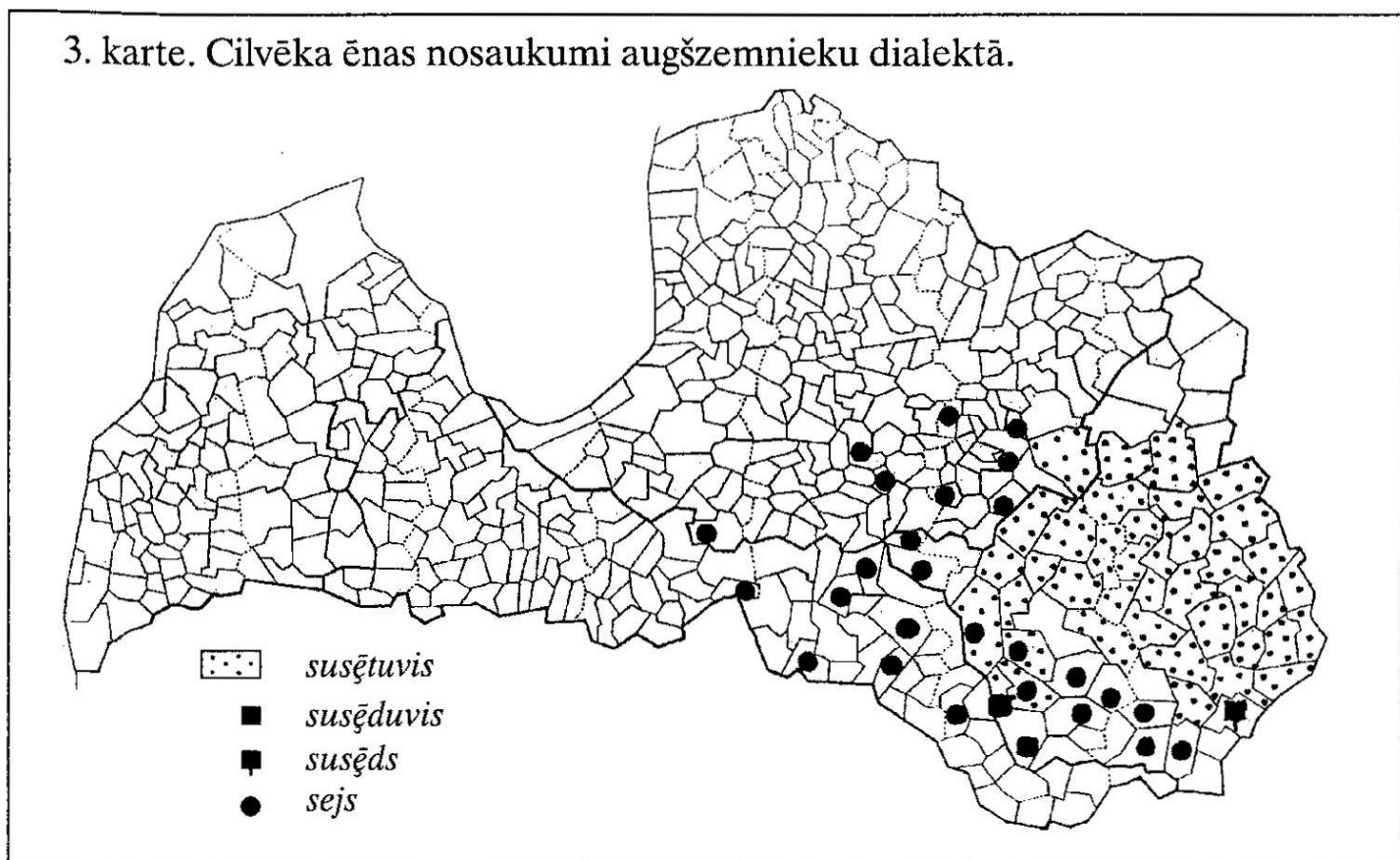

2. karte. *ēns* „spoks, rēgs“; *ēnuoties* „rādīties, spokoties“.

Plašāks izplatības areāls ir verbam *ēnuoties* (sk. 2. karti!). ME ar nozīmi „rēgoties, spokoties“ tas dots no Burtniekiem un Valmieras Vidzemē, kā arī no Jaunaucē Ziemeļgalē. Pasaku un teikumu publicējumos to atrodam vēl arī no Džūkstes: *Pieguļnieki pusnaktī*

3. karte. Cilvēka ēnas nosaukumi augšzemnieku dialektā.

redzējuši, ka tur divi āži badoties un ka balta freilene raudādama, rokas laužidama, tur ēnojoties (LPT XIV 391). Mūsdienu izlokšņu materiālos vārds *ēnuoties* ar nozīmi „rādīties“ fiksēts Dundagā: *es tur nedrīkst ne ēntes, tapeīc, ka vaŗ iziēt plān.*

Vārds *ēna*, iespējams, būtu saistāms ar *pavēnis*, *pavēne* (sal. lei. *pavēnis*, *pavēne* ME III 136). K. Karulis (I 266–267) vārda *ēna* cilmi saista ar senu baltu aizguvumu **ēnā*, kura senākās nozīmes atspoguļojums varētu būt jau minētie verbi *ēnāties* un *ēnuoties* „būt redzamam, rēgoties“, no kā izriet nozīme „spokoties“, kā arī *ēna*, *ēns* „rēgs, spoks“.

ME registrēts arī vārdu savienojums *skudru ēna* „čūska“. Iespējams, ka šis nosaukums ir tabu. Nav arī izslēgts, ka tā varētu būt metafora, kuras dziļākas saknes būtu meklējamas mitoloģijā. Plašākas informācijas izlokšņu materiālos pagaidām trūkst.

Tātad vārda *ēna* lietojums mūsdienu latviešu literārajā valodā un daļā izlokšņu ar nozīmi „cilvēka vai koka ēna“ ir jauns un radies nozīmes pārnesuma rezultātā. Taču izloksnēs joprojām ir saglabājušies vēl citi cilvēka vai citas dzīvas būtnes ēnas apzīmējumi. Tā augšzemnieku dialekta latgaliskajās un sēliskajās izloksnēs lieto nosaukumu *sejs*, arī *sejš* un *seja* (sk. 3. karti!). Visbiežāk tas registrēts Latgales dienvidu un dienvidrietumu izloksnēs, piemēram, *cylvāka s'ejs vokorā garuōks* Aglonā, *s'ejs tik cylvāka, a kūka – pakriēš'is'* Višķos, *pužd'īnu laikā pal'ik eīss s'ejs* Aulejā, atsevišķās izloksnēs Vidzemē, piemēram, *kad ār suōli issp'erām sovu s'eju, tad ir pusdiēnu laikā* Aiviekstē, *gaeni mērija seju ar pādām. viņi jāu pēc seja zināja, kod mājā jādžān* Mārcienā, ME tas registrēts vēl arī no Bērzaunes, Saikavas, bet EH arī no Birzgales un Liezēres.

Šī leksēma pazīstama arī Augšzemē, piemēram, *strupš sàis, vār pùorkùopt pùori tàm sajàm* Bebreņē. Izlokšņu aprakstos tas dots vēl arī no Aknīstes (FBR XV 195), Neretas (FBR XIX 98), bet ME arī no Biržiem, EH – no Sunākstes. Bebreņē fiksēts variants *sejš: gonús dzanút, mòat'e sac"èja: skotòat'ís, cik gàrs sajš, m'et' kò^aju, ka vār àr v'ínu súl' pòarsp'ért, ta laíd is sàtu*. EH tas registrēts vēl no Ērgliem.

Atsevišķās izloksnēs konstatēta sieviešu dzimtes forma seja: *c'ik eíkša s'eja, jàu d'ínavyds!* Līvānos, ME to atrodam vēl no dažām Vidzemes izloksnēm – Dzelzavas, Sarkaņiem, Sausnējas.

Vārda *sejs* senāko nozīmi „ēna“ J. Endzelīns saista ar atvasinājumu *paseijā* „paēnā“, kas fiksēts tautasdziesmā no Ugāles (*ej, bāliņ, tu papriekšu, es tavā paseijā* ME III 96 < BW 13707), kas atrodas tālu ārpus leksēmas *sejs* areāla (sk. 3. karti!). Leksēma *sejs* konstatēta arī vienā tautasdziesmā, kas pierakstīta Krustpils apkārtnē:

Ko tie Rīgas suņi rēja,
Daugavā vērdamies?
Daugavā saules *sejs*,
Šķiet saulīti noslikušu (BW 30979).

Šajā tautasdziesmā vārds *sejs* ir ar nozīmi „spīdums, atspulgs, atspīdums“, kura savukārt varētu būt pamatā nozīmei „ēna“ (sīkāk par šo nozīmju saistību sk. K a r u - l i s II 164–165).

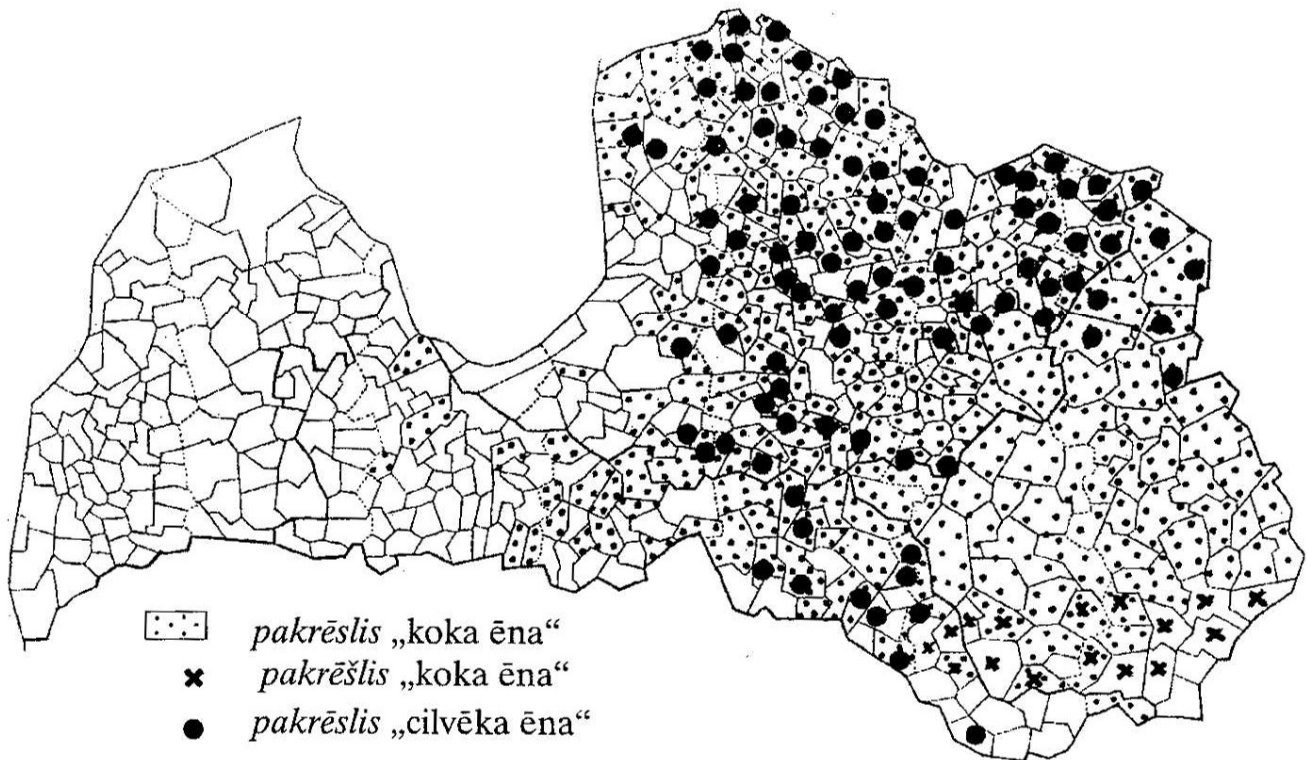
Latgalē kompaktā areālā cilvēka ēnas apzīmēšanai lieto nosaukumu *susētuvis* (sk. 3.karti!), kuram arī radniecīgi vārdi ar nozīmi „ēna, tumsa“ atrodami citās indoeiropiešu valodās (sīkāku etimoloģiju sk. ME III 1126), piemēram, *susát'ivàm navàr pùori pùorkuópt'* Atašienē. *pa susât'ivàm jàu pužd'in'is'* Bērzgalē, *nu sova susât'iva nàizb'iēks'i* Sakstagalā, *vokorá susót'ius' otkòn pal'ík gàrs* Līvānos.

Vārds *susētuvis* vēl registrēts arī vienā Zemgales sēliskajā izloksnē – Dvietē, bet ME doti vēl citi varianti no Vidzemes sēliskajām izloksnēm: *susētuve* – no Lubānas, Meirāniem, *susētava*, *susātevs*, *susetavs* un *susateve* no Lubānas. Mūsdienu izlokšņu materiālos tie nav registrēti.

Variants *susēduvis* pierakstīts divās Latgales dienvidrietumu izloksnēs – Liksnā (*kod vysstrupuôkàis sus'iêd'ius'?*) un Nīcgalē (*radzu l'elu sus'iêd'iv'i*), bet *susēds* – Asūnē (*nu cylvàka susâds, kùr sàuļa àis t'ev'i nak'èr*).

Latvijas teritorijas lielā daļā (izņemot Kurzemi un Zemgales rietumus) lieto vārdu *pakrēslis* ar nozīmi „koka ēna“, piemēram, *ka saūle àizbriēd, ta nàu .vai pakrēšļa* Taurenē, *pakrēšļ mārka ka iēmērc linc, ta lēt nemiŗkst mĩkst* Ģeros, *a itas pakrēslī viēn liēn* Ķoņos, *tâdâ pakrēslī jàu nu zemenes nà:ug* Vecpiebalgā, *iēs tuŗ pakrēslī paēst puzdiēn* Kūdumā, *d'ínavydâ lùpus sadzàn pakrēsl'î* Nautrēnos. Šāda nozīme ir arī latviešu literārajā valodā (LLVV 6, 182). Taču izloksnēs, galvenokārt Vidzemē un Augšzemē, vārdu *pakrēslis* lieto arī ar nozīmi „cilvēka vai citas dzīvas būtnes ēna“ (sk. 4. karti!), piemēram, *nùo cilvēka àr nāk pakrēslis* Taurenē, *cilvēka pakrēslis visisâks*

4. karte. Leksēmas *pakrēslis* semantika latviešu valodas izloksnēs.

puzdiēnā Morē, pakrēslis cilvēkām. a pēdām meta tūo pakrēslī, lāi zin, ka puzdienaslaiks Kārķos, cilvēks nuōbijas nuō sau pakrēslī Alojā, kad pakrēslis bija trīs pādi, tod goni dzinē m°ājā Sinolē, kod saule speīd, kotris cilvēks mat pakriēslī Bejā, nelaīd sovu pakrēslī mān vīrsūo! Gaujienā, aj mūotes pakriēslī! Litenē. Šāds lietojums sastopams arī Latgales ziemeļos, piemēram, pužd'īnu laikā c'īlvaka pakriēsl'is četri pād'i gārs Viļakā.

Tiesa, ne visur šāds lietojums ir vienlīdz izplatīts. Tas galvenokārt ir saistīts ar vecākās paaudzes valodu. To liecina arī izlokšņu materiāli, piemēram, *cīlvēka pakrēslis* – *veçais vārds Baižkalnā, veçāk' cīlvēk', kas jau nu i stipri veç', tiē sak^a: izmēri pakrēslī Ērgemē, agrāk jaū pilnīgi sacīja pakrēslis, tagad ēna Vilzēnos, jāūnākie vairāk sak^a – ēna Sēļos.* Daļā izlokšņu vārdu *pakrēslis* savukārt attiecina vairs tikai uz koka vai cita priekšmeta ēnu, bet dzīvas būtnes tumšāku atspīdumu uz gaišāka fona mēdz saukt par *ēnu*, piemēram, *cīlvēka m' ir ēn^a; cīlvēk' ēn' jau nevaŗ saūkt pa pakrēslī Dreiliņos, gōnc pēc ēnas zina, kad guovis mājā jādzeņ, bet: pakrēslis kūokām Cesvainē, līkam līka ēna, bet: pavēnis Vidrižos.*

Tas liecina, ka vārdu *pakrēslis* ar nozīmi „cilvēka vai dzīvas būtnes ēna“ arī izlokšņu sistēmā dažkārt var uzlūkot par novecojušu.

Aplūkotais materiāls rāda, ka izloksnēs joprojām saglabājušies semantiskie arhaismi jēdziena „cilvēka vai dzīvas būtnes ēna“ apzīmēšanai, kamēr latviešu literārajā valodā notikusi nozīmju maiņa.

LEXEMES *ēna* AND *pakrēslis* IN LATVIAN DIALECTS

S u m m a r y

The article deals with the analysis of the nomination of shadow in Latvian dialects.

Standard Latvian *ēna* has two main meanings: „shadow of a tree“ and „shadow of a living being“. The second meaning is more widespread in dialects than the first one and is connected semantically with dialectal *ēns*, *ēna* „ghost“.

Some more archaic nominations of the shadow of a living being as *sejs* and *susētuvis* have been preserved in High Latvian.

Lexeme *pakrēslis* in Standard Latvian has a meaning „shadow of the tree“, nevertheless in dialects it has also the meaning „shadow of a living being“.

The examined dialectal material shows some archaic nominations of shadow of a living being while the change of meanings is observed in Standard Latvian.